

УДК 130.3 [32:577.4]

М.І. Хилько, д-р філос. наук, проф.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЧИННИК ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

*Аналізується демографічна складова екологічної політики.***Вступ**

Людина, через значне відчуження від іншої живої природи, завдяки великій чисельності і величезному надбіологічному споживанню природних ресурсів стала, власне кажучи, головною причиною порушення рівноваги в природі. Водночас, "зберігаючи безліч генетичних зв'язків із природою, людство виявилось в ситуації гострого протиріччя між своїм біологічним походженням, біологічною сутністю й антибіологічною поведінкою стосовно до навколишньої природи, а через неї – й до самої себе" [1, с.175].

При розгляді взаємин людини з навколишньою природою недостатньо констатувати лише кількісну експансію людської цивілізації і масштаби антропогенних впливів. Необхідно зрозуміти, чому людство виявилось в такій ситуації, до чого вона веде і який може бути наслідок, а ще краще вихід із неї. Відповідь на це запитання настільки важливе, що призвело до появи нової галузі наукових досліджень "демографічної екології".

"Демографічна екологія, екодемографія, - як зазначається в "Екологічній енциклопедії", – галузь екології людини, що досліджує вплив демографічних процесів на стан і перспективи розвитку системи суспільство – навколишнє середовище. Визначає наявні та потенційні загрози для стану навколишнього середовища, пов'язані з перенаселенням, зокрема питання щодо об'єктивних оцінок межі зростання чисельності населення, дестабілізації глобальної екосистеми та кількісних характеристик динаміки народонаселення Землі. Розглядає ключові чинники загроз, пов'язаних з чисельністю населення Землі: невідповідність технологічної бази потребам суспільства, структурні деформації, суспільні конфлікти" [2. Т.1, с.260]. Слід додати, що демографічна екологія досліджує людство і як споживача ресурсів і кінцеву ланку ланцюгів живлення, з'ясовує питання поведінкових механізмів, які зумовлюють реакцію на перенаселення, враховуючи відсутність культурної спадкоємності, маргіналізацію суспільства тощо. Відтак імовірність включення потужних депопуляційних механізмів в перспективі найближчих десятиліть залишається високою.

Перші наукові підходи до проблеми народонаселення пов'язують звично з ім'ям англійського економіста і священика Т.Мальтуса (1766-1834), який сформулював "закон народонаселення", що фіксує диспропорції між "швидкістю розмноження живих істот", включаючи і людину, і кількістю їжі, одержуваної в процесі виробничо-господарської діяльності. Екстраполюючи сучасні йому демографічні тенденції, Т.Мальтус виявив реальні суперечності між ростом населення, особливо його найменш забезпечених верств

населення, і можливостями продовольчого забезпечення в умовах ринкового господарства, що формується.

Пізніше англійський соціолог Г.Спенсер (1820-1903) указав на рівновагу в природі факторів, що сприяють як збереженню видів, так і їхній деградації. Якщо, згідно з його поглядами, відбувається підвищення "життєвих витрат", спрямованих на самозбереження, то тим самим зменшуються "життєві сили", пов'язані з розмноженням виду. "Його "органічна теорія" виходить з того, що технічний прогрес створює передумови для звільнення "життєвих сил" людини, поліпшення умов його життєдіяльності; у результаті повинно відбуватися зниження рівня смертності, збільшення середньої тривалості життя" [3, с.57].

Утім, історичний розвиток світової демографічної ситуації – складний феномен. І хоча "демографічний вибух" другої половини ХХ століття є унікальним явищем, все ж відтворення попередніх процесів розвитку народонаселення дозволяє виділити декілька демографічних етапів, відзначених істотним приростом населення на планеті.

Основна частина

Демографічний перехід – концепція, що пояснює зміни типів відтворення населення. Термін "демографічний перехід" запропонував у 1945 році видатний демограф Фрэнк Ноутстайн [4, с.88], який розробив у загальних рисах теорію демографічних змін, що зв'язала воедино зростання населення, економічний розвиток і соціальний прогрес. Проте, сам термін за змістом був тотожним терміну "демографічна революція", введеному у 1934 році французьким демографом А.Ландрі. Як явище демографічний перехід полягає у різкому прискоренні приросту населення, який змінюється згодом так само стрімким його зниженням. Після закінчення переходу чисельність населення стабілізується на новому рівні. Демографічний перехід вже здійснили розвинуті країни світу. Він супроводжується зростанням продуктивних сил та переміщенням значної маси населення із сіл у міста, а також загальним зростанням соціальної мобільності.

Згідно з теорією демографічного переходу, суспільства поділяють на три типи: перехідний, відтворювальний, стагнаційний.

Для суспільств *перехідного типу*, що перебувають на перших етапах демографічного розвитку, характерні високі показники народжуваності й смертності, зростання чисельності населення незначне, а то й зовсім відсутнє.

У межах цього типу демографічного розвитку, що характеризується залежністю відтворення від природних факторів, первісне суспільство долає межу можливого вимирання, не допускаючи водночас надмірного зростання населення, не

забезпеченого відповідними матеріальними умовами (необхідна кількість продовольства, енергії тощо). Такі суспільства називають носіями привласнюючої економіки.

Друге принципове видозмінення демографічних процесів відбулося в період "неолітичної революції", коли перехід від привласнюючого до *відтворюючого господарства* (одомашнення диких тварин, штучне розведення злаків та ін.) забезпечив небувалий раніше приріст сільськогосподарської продукції. Удосконалення системи сільськогосподарського виробництва і скотарства, формування елементів соціального прогресу (поліпшення умов життя, розширення виробництва продуктів харчування, розвитку охорони здоров'я, що передбачає проведення масових вакцинацій і т.п.), створюється суспільство другого типу, коли народжуваність зберігається високою, у той час як смертність різко падає, у результаті чого чисельність населення швидко збільшується. Темпи приросту народонаселення в більшості країн, і європейського регіону також, стабілізувалися на рівні 1-1,5% на рік.

Ще навіть у середині XIX століття у європейських країнах були досить високі показники народжуваності. Однак вже в першій половині XX століття показники народжуваності і смертності приблизно зрівнялися, що й зумовило стабілізацію демографічних процесів у більшості розвинутих країн.

Нарешті, на третьому етапі світового демографічного розвитку, що звично, датується серединою XX століття, у розвинутих країнах стала домінувати тенденція *стагнації демографічного зросту*. Загалом, для суспільств цього типу характерне приблизне урівнення показників народжуваності і смертності, за значно низьких їхніх рівнів порівняно із суспільствами першого типу. Це пов'язано з розвитком матеріального виробництва, зростання добробуту людей, рівня охорони здоров'я та ін. Зниження дитячої смертності компенсується низькою народжуваністю.

Австралійський демограф Дж.Колдуел запропонував концепцію демографічного переходу у таких тезах:

- тип народжуваності економічно раціональний в усіх суспільствах і визначається типом родини та природою економічних взаємозв'язків у сім'ї;

- аграрна економіка базується на великій родині, що являє собою групу близьких родичів, об'єднаних спільною господарською діяльністю та спільними обов'язками. У такій сім'ї "чисті потоки благ" спрямовані від молодших поколінь до старших, що зумовлює економічну доцільність максималізації народжуваності;

- індустріальна економіка позбавляє сім'ю функції основного економічного осередку суспільства. Сім'я стає нуклеарною, а "чисті потоки благ" в ній змінюють напрям, що визначає економічну доцільність бездітності. Разом з тим, традиційна велика родина з властивим їй типом народжуваності в принципі може адаптуватися до умов індустріальної організації суспільного виробництва [2. Т.1, с.263].

Теорія "демографічного переходу" широко використовувалася демографами як для пояснення відмінностей у темпах зростання населення і для демографічних прогнозів як для окремих країн, так і

для світу в цілому. Однак до кінця XX століття стало очевидним, що теоретики не передбачили небезпеки, яка підстерігала країни, що розвиваються, на другому етапі демографічного розвитку. Будучи не в змозі досягти економічних і соціальних результатів, які ведуть до зниження народжуваності, країн, що розвиваються, потрапили у своєрідну демографічну пастку, звану безпрецедентним "демографічним вибухом".

Демографічний вибух. Демографічний вибух – термін-метафора для позначення стрімкого зростання народонаселення світу, яке розпочалося в 1950-х роках XX ст., коли кількість народжених набагато перевищувала кількість померлих. У результаті зниження рівня смертності при збереженні високої народжуваності значно збільшилися темпи приросту населення особливо у світі, що розвивається. І теорія не дає відповіді на запитання, що трапиться, коли щорічно збільшуватиметься на 3% населення країн, які знаходяться на другому етапі так званого "демографічного переходу" (що означає їх 20-кратне збільшення за 100 років), ляже непосильним тягарем на природні системи життєзабезпечення [5, с.51]. Особливо високі темпи приросту населення у цей період були в країнах Південно-Східної Азії, Латинської Америки та Африки. Зокрема, за 1960-2007 рр. чисельність населення КНР збільшилась у 2рази, Індії -2,3 рази, Мексики – 2,8 рази і становила відповідно 1330, 1060 та 102 млн. осіб [2.Т.1, с.261].

Однак загальносвітова демографічна ситуація має аж ніяк не однозначний характер. Якщо для абсолютної більшості країн, що розвиваються, характерні порівняно високі темпи приросту населення, то для розвинутих країн – навпаки, а деякі з них знаходяться навіть перед загрозою депопуляції. Наприклад, в Україні загострюється питання щодо виживання, відтворення і стійкого розвитку людини, де щорічно з 1991 року населення скорочується на 350 тис. осіб.

Процеси, зв'язані з демографічним чинником, все більшою мірою стають одним з найважливіших елементів розвитку суспільства. Всесвітні конференції ООН по народонаселенню (Рим, 1954; Белград, 1965; Бухарест, 1974; Мехіко, 1984; Каїр, 1994) створили передумови не тільки для вивчення соціально-демографічних процесів, але й для розробки глобально-регіональної політики в цій області. "Програма дій", реалізована світовим співтовариством, розглядає демографічні процеси як складову частину соціально-економічного і соціокультурного розвитку цивілізації стійкого типу. "Зростаюче населення світу і розширене виробництво у сполученні зі структурами споживання, які не забезпечують стійкості, призводять до зростання навантаженості на ґрунт, воду, енергію та інші необхідні ресурси. У 1993 році населення світу становило понад 5,5 млрд. чоловік і, як очікується, до 2020 року досягне 8 млрд. чоловік" [6, с.8].

Водночас, за даними цієї програми, чисельність населення у 1650 році у світі становило близько 500 млн. осіб, 1830 року - 1 млрд. осіб. Отже перше значне чисельності народонаселення у світі відбулося за 150 років. Подальше його подвоєння

відбулося вже за 130 років (у 1930 році на планеті жило 2 млрд. осіб. Після цього мільярдний приріст відбувся за 30 років (1960 р. народонаселення земної кулі досягло 3 млрд. осіб), а далі - за 15 років (1975 р. – 4 млрд. осіб) і за 14 років (1989 р. – 5 млрд. осіб) і за 11 років (2000 р. – 6 млрд. осіб). На 2008 рік на планеті живе понад 6,5 млрд. осіб. За даними Комісії ООН з народонаселення щорічний абсолютний приріст становить 80-90 млн. осіб, при цьому 95 % приросту приходиться на слабозвинуті країни. На сьогодні 11 % населення Землі проживає в Європі, 61,3 % - в Азії, 14,2 % - в Африці, 13 % - в Америці), 0,5 % в Австралії й Океанії. Передбачається, що стабілізація чисельності населення планети відбудеться десь у 2095 році приблизно на рівні 10-12 млрд. осіб [2.Т.1, с.261-263; 7].

У природі для відносно великих ссавців (до яких може бути віднесена і людина) така чисельність безпрецедентна. Навіть найбільш численні копитні, які розводить людина (велика рогата худоба, вівці, свині), не наближаються до такого порядку величин численності. Щодо диких тварин, то, імовірно, тільки окремі види широко розповсюджених дрібних гризунів і птахів, та й то сіантропних, тобто супутніх людині (миші, пацюка, горобці), нараховують мільярди особин. Звернемо увагу на те, що більша частина (близько 80%) населення Земної кулі нині проживає в регіонах, що розвиваються, а менша – у розвинутих. У цьому плані показовими є дані "Програми дій". Згідно з ними, якщо у 1960 році населення Півночі і Півдня співвідносилось як 1:2,1 (відповідно у мільйонах осіб 950 і 2070), то у 2000 році вже 1:4 (відповідно 1270 і 4980). Тобто, відбувся колосальний зсув демографічного балансу на Південь. Ще рельєфніше виглядає народжуваність на Півночі і Півдні: відповідно 1:7,9 (у 1960 році було 1:4,4) на 2000 рік [6, с.9].

При цьому слід мати на увазі, що соціально-демографічна ситуація в розвиненому і світі, що розвивається, носить діаметрально протилежний характер. Так, у розвинутих країнах після періоду високих темпів зростання чисельності населення (XIX століття) на початку 70-х рр. (XX століття) відповідні показники стабілізувалися на рівні 0,9% у рік. У 80-х роках у цілому фіксувалося зниження до 0,6%, що продовжувалося й у 90-х роках. Утім, і в розвинутому світі демографічна ситуація не настільки однозначна, як могло б здатися. В одних країнах (Австрія, Бельгія, Швеція й ін.) спостерігалось абсолютне зменшення чисельності населення; в інших, наприклад у США, зберегалися порівняно стійкі демографічні показники (близько 1,0%); для третіх (Австралія, Нова Зеландія) були характерні досить високі, як для промислових країн, темпи приросту населення (1,4%) [3, с.60].

Особлива соціально-демографічна ситуація складається в Україні, де з початку 90-х років на тлі зниження рівня життя відзначається щорічне зменшення чисельності населення. Статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що за основними показниками природних змін населення – народжуваності, смертності, природного приросту – Україна стоїть не тільки після країн Заходу, але й республік колишнього СРСР. За рівнем

народжуваності (9,6%) вона посідає передостаннє місце серед них та країн Європи, за смертністю населення (15,4%) – 2-е місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності (14,4 дитини на 1000 новонароджених) її показники входять у першу сумну десятку показників для європейських країн, за очікуваною тривалістю життя (67 років) – 109-е місце у світі, коли ще у 1994 році посідала 87-е [8, с.57].

Загалом, світова демографічна статистика свідчить, що на початок тисячоліття переважна більшість населення розвиненого світу проживає в країнах, де зафіксований зменшуваний коефіцієнт приросту населення, і навпаки, у світі, що розвивається, зберігаються високі темпи приросту населення. Так, якщо в 50-х роках (до "демографічного вибуху") щорічний приріст становив 1,3% а наприкінці 60-х років (апогей "демографічного вибуху") – 2,5%, то до середини 80-х років відповідні показники деяким перевищували 2%. Однак соціально-демографічна ситуація усередині світу, що розвивається, надзвичайно диференційована: на Африканському континенті темпи приросту населення становили в середині 80-х років 3%, у Латинській Америці – 2,2, а в Азії (без Японії) – 1,94% [3, с.60].

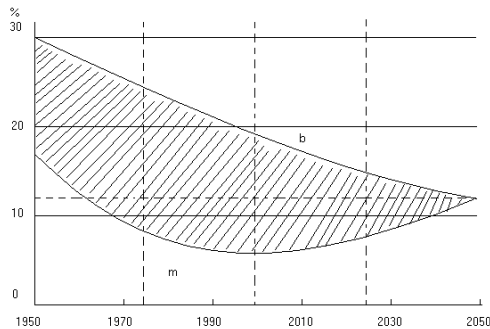
Звичайно, внесок різних країн і континентів у загальну картину зростання народонаселення різний. В абсолютній чисельності найбільший приріст дали великі азіатські країни – Китай, Індія, Індонезія; натомість найбільша швидкість зростання спостерігалася в Африці і Латинській Америці. У деяких африканських країнах відносний приріст доходив до 4% у рік. Нині він за даними комітету по справам народонаселення Африканського союзу становить 2,3-2,4 %. Якщо темпи приросту збережуться, то до 2050 року на африканському континенті будуть жити 2 млрд. чоловік (на 2007 рік – майже 1 млрд.) [7]. У більшості значно розвинутих країн і регіонів (Західна Європа, Північна Америка) ситуація демографічного вибуху спостерігалася набагато раніш – у XIX столітті. Для багатьох з них нині характерний *розвиток демографічного переходу до стабілізації чисельності населення*.

Наведені цифри свідчать про те, наскільки розділеним у демографічному відношенні став наш світ. Середні показники практично втратили свій зміст. Будь-який регіон характеризується або низьким (близько 1%), або високим (2,2% і вище) приростом населення. І хоча деякі країни у регіонах зі швидко зростаючим населенням уже досягли третьої стадії демографічного розвитку чи наближаються до неї, як, наприклад, Аргентина, Куба й Уругвай у Латинській Америці, їхнє населення не настільки велике, щоб впливати на загальнорегіональні тенденції [5, с.53].

Динаміка населення (основні стадії сучасного демографічного переходу). "Динаміка населення" – поняття, яким характеризують демографічні зміни на основі впровадженого теорією демографічного переходу відношення рівня народжуваності та рівня смертності за відповідний проміжок часу на визначеній території. Однією з найбільш вдалих форм визначення динаміки

населення в межах принципів теорії демографічного переходу є модель Т.Акімової та В.Хаскіна, котрі пропонують розглядати зміни динаміки населення на основі чотирьох фаз.

Мал. 1. Демографічний перехід.

Одна з ймовірних моделей чотирьох стадій процесу. Заштрихована область між кривими коефіцієнтів народжуваності (b) і смертності (m) – хід відносного приросту населення. Кінцева межа означає, що стабілізація чисельності наступить, коли на кожну тисячу людей щорічно буде народжуватися і вмирати 12 чоловік [1, с.185].

Перша відповідає ситуації, коли і смертність, і народжуваність швидко знижуються, але падіння коефіцієнта смертності випереджає падіння коефіцієнта народжуваності, і тому приріст населення продовжує наростати, досягаючи найбільшого значення. Така ситуація склалася в багатьох країнах, що розвиваються; розвинуті країни минули першу фазу ще до середини ХХ століття.

У *другій* фазі смертність досягає мінімуму і більше не знижується, але народжуваність продовжує падати, через що приріст населення сповільнюється.

Для *третьої* фази переходу характерне підвищення коефіцієнта смертності, зумовлене старінням населення, і одночасне уповільнення падіння народжуваності. До кінця третьої фази коефіцієнт народжуваності наближається до рівня простого відтворення населення, а коефіцієнт смертності залишається нижчим ніж цей рівень, оскільки вікова структура населення ще не стабілізувалася. Економічно розвинуті країни близькі до цієї фази переходу.

Нарешті, у *четвертій* фазі коефіцієнт смертності, підвищуючись, зближається з коефіцієнтом народжуваності, і процес демографічної стабілізації закінчується. У наведеній моделі ця межа відповідає такому рівню відтворення населення, коли на кожну тисячу людей щорічно буде народжуватися і вмирати 12 чоловік. У складі такої популяції буде 23% дітей і юнаків до 18 років, 49% людей працездатного віку (18-60 років) і 28% людей віком від 60 до 84 років (середня тривалість життя). На кожну 1000 чоловік буде 96 родин з віком батьків від 20 до 36 років, у кожній з яких буде в середньому по дві дитини [1, с.184-185].

Зміни демографічних характеристик (показники народжуваності-смертності й ін.) впливають не тільки на темпи зростання населення, але й на його структуру, зокрема і за статевою ознакою. Так, у

другій половині ХХ століття у розвинутих країнах на 100 жінок припадало 94 чоловіки, а в країнах, що розвиваються – 103.

У міру старіння диспропорції за статевою ознакою змінюються на користь жіночого населення. Справа у тому, що середня тривалість життя жінок вища, ніж чоловіків. Так, у розвинутих країнах середня тривалість життя чоловіків близько 70 років, а жінок – 78. Для порівняння, в Україні – 62 і 74 роки відповідно, що значно нижче за світові стандарти. Найбільша тривалість життя жінок у Японії, Швейцарії й Іспанії (більше 80 років), чоловіки живуть довше в Японії (близько 75 років). Відповідні пропорції тією чи іншою мірою характерні і для країн "третього світу", щоправда їх абсолютні величини значно менші.

За даними ООН, на початок 80-х років середня тривалість життя в розвинутих країнах становила 73 роки, у тих, що розвиваються, – 57; а у найменш розвинутих країнах середні показники тривалості життя ще нижчі – близько 50 років. Розрив між цими показниками ще разючіший, якщо порівнювати такі країни, як, скажімо, Японія і Гамбія, де середня тривалість життя дорівнює відповідно 76,9 і 35 рокам [3, с.62].

Загалом, однак, тривалість життя у світі неухильно зростає. Це веде до посилення тенденції старіння населення, що у розвинутих країнах поставило чималі проблеми перед державною політикою, тому що зростання населення з осіб літнього віку, підсилює навантаження на інститути соціального забезпечення.

Аналогічні тенденції характерні й для України. На жаль, у більшості її регіонів соціально-економічні умови значно гірші. Частка осіб похилого віку в Україні становить понад 20%, а в селах – понад 33% [8, с.58]. Відсоток осіб непрацездатного віку, що збільшується, зростання безробіття вимагають уваги до системи захисту населення, прогресу в області охорони здоров'я і т.п. Утім, необхідні соціальні програми в останнє десятиліття не отримували належної підтримки.

Вважається, що рівень освіти є тим інтегральним фактором, який здійснює суттєвий вплив на коефіцієнт фертильності, тобто кількості дітей, що приходяться на 1000 жінок дітородного віку (до 49 років). Як свідчать дані соціологів, то це не так. Але освітня рівень, особливо жінок, не є єдиним чинником впливу на показник фертильності.

Так, у розвинутих країнах, починаючи вже з 70-х років, відзначається зниження коефіцієнта фертильності. Але в цьому випадку має місце зворотна залежність між рівнем соціально-економічного розвитку і фертильністю. Цей висновок підтверджується і тим фактом, що так звані "молоді тигри" – країни, що розвиваються, які здійснили економічний прорив у майбутнє (Японія, Сінгапур і ін.), – виходять на західноєвропейський рівень фертильності. Проте у більшості країн "третього світу" відповідні показники залишаються високими. У значній частині світу, що розвивається, на жінку приходиться в середньому від п'яти до шести народжень (що приблизно в два рази перевищує відповідні показники для розвинутих

країн). Стосовно України, то "сумарний коефіцієнт народжуваності падає значно нижче від рівня простого відтворення населення і досягає неприпустимо низького рівня – 1,1-1,0 дитини на жінку фертильного віку" [9, с.97].

При цьому зазначимо, що високі показники фертильності визначаються не стільки біологічними можливостями людини (хоча це і надзвичайно істотний фактор), скільки традиціями і стереотипами демографічного поведіння, соціально-економічними і соціокультурними умовами. Так, скажімо, на Конференції ООН по народонаселенню і розвитку (Каїр, 1994) римсько-католицька церква й ісламський фундаменталізм з'єдналися в заклик зберегти традиційні сімейні цінності, що в демографічному контексті обернеться і традиційно високими показниками фертильності у відповідних регіонах світу. Як це не прикро, але досвід України показує, що економічна криза і політична нестабільність фатально позначаються на демографічній ситуації, мимоволі небезпечно "регулюючи" чисельність населення країни. Так, починаючи з 1991 року чисельність населення в Україні продовжувалася зменшуватись щорічно десь на 350 тис. осіб (1991 р. - 51,7 млн. осіб; 2001 р. - 49,0 млн.; 2005 р. – 48,5 млн.). З них дітей і підлітків – 9,2 млн. (18,4%). Чисельність міського населення за вказаний період скоротилася з 35,1 млн. до 32,6 млн. чоловік, сільського з 16,8 млн. до 15,9 млн. чоловік. Це в Україні найбільше у другій половині ХХ століття природне скорочення населення. Природний приріст на 1000 осіб становить "мінус" 7,5 чол. [4, с.121].

Головною причиною природного скорочення населення в Україні залишається невинне падіння народжуваності: з 13,3% до 7,8% і за вказаний період. Негативно впливають на народжуваність зменшення кількості шлюбів у розрахунку на 1000 жителів зменшилась на 27 %, а кількість розлучень зросла до 4 % При цьому смертність немовлят становить 11,9%, що майже вдвічі перевищує аналогічні показники для Західної Європи (близько 6,5%) [4, с.134; 9, с.97, 98]. Перед нами негативний приклад демографічного регулювання.

Регулювання демографічних процесів.

Звернемося до позитивного світового досвіду, тому що конструктивне регулювання демографічних процесів – реальний вихід на рівень стійкого розвитку.

На всіх етапах свого становлення суспільство тією чи іншою мірою регулювало кількісний склад народонаселення, що правда колись це регулювання не носило цілеспрямованого характеру. Демографічні тенденції як у розвинутих, так і в країнах, що розвиваються, змушують переглядати історично сформований принцип природного регулювання співвідношень показників народжуваності і смертності, обумовлених відповідним рівнем соціально-економічного розвитку, соціокультурними умовами, стереотипами, що склалися, і т.п. Необхідне включення механізмів, що забезпечують планування родини на принципах проступності і добровільності.

При універсальній цінності людського життя існують принципи розходження в демографічній політиці в розвинутих і країнах, що розвиваються:

якщо в перших при регулюванні демографічних процесів акцент ставиться на збереженні чи навіть підвищенні якості життя, то в других, власне кажучи, вирішується проблема збереження життя, виживання людини. Утім, у будь-якому випадку основний принцип міжнародного підходу до регулювання демографічних процесів складається у визнанні суверенітету нації у формулюванні і проведенні національної демографічної політики. Але якщо у 70-90-х роках у рамках Всесвітніх планів дій в області народонаселення (від Бухареста-74 до Каїра-94) проголошувалося суверенне право людини приймати рішення "внутрішніх" питань, мати вільний доступ до інформації і засобів, що забезпечують адекватне вирішення виникаючих демографічних проблем, то у 90-х роках вже понад 60% усіх країн світу орієнтувалися на активізацію заходів для регулювання процесів в області народонаселення (у 70-х роках таких країн було близько 45%) [3, с.64, 65].

Водночас світова політика в цій сфері не втрачає значної диференціації. Так, якщо у розвинутих країнах, де відзначені переважно стагнаційні тенденції в області народонаселення, усе активніше проводиться демографічна політика, що включає різні пільги (економічні, соціальні й ін.) родинам, у яких планується збільшення кількості дітей, то у більшості країн "третього світу" орієнтуються на зниження відповідних показників; однак у деяких з них (ряд країн Близького Сходу, Північної Африки) здійснюється політика демографічного зростання. Так, у Нігерії, Заїрі, Ефіопії, Ірані, Пакистані, Бангладеш та деяких інших, де річний приріст сягає 3-4% [5, с.54], думають, що демографічний приріст є найважливішим чинником майбутнього соціально-економічного прогресу (інша справа, на якому якісному рівні).

Історичний досвід із регулювання (у розумінні зниження) дітонороджуваності є досить значним. У цьому плані можна виділити кілька його найбільш поширених тенденцій (форм):

- стерилізація (добровільна і вимушена);
- економічні санкції;
- стимулювання, пільги;
- розповсюдження контрацептивів;
- зростання якості життя.

Однієї з перших країн, у яких проводилася загальнонаціональна політика планування родини, тобто здійснювалася офіційна програма обмеження народжуваності, стала Індія, її керівники заявляли, що планування родини є необхідним елементом розвитку. На початку 60-х років у містах і в сільській місцевості були відкриті спеціальні клінічні установи, на які покладалося вирішення медико-біологічних проблем регулювання демографічних процесів. Одна з задач політики планування родини полягала в тому, щоб переконати подружжя, що мають дітей, добровільно піддатися стерилізації.

У 1975-1977 роках насильницькій стерилізації було піддано значну кількість індійців, головним чином представників менш забезпечених верств населення; тільки за квітень 1976 року – січень 1977 року, за деякими даними, близько 8 млн. чоловік було піддано цій процедурі. Гострота соціально-

політичної ситуації, що виникла, призвела до відставки уряду І. Ганді. Нове керівництво проголосило принцип відмови від будь-якого насильства чи примусу при здійсненні політики планування родини. Але і у 80-х роках приблизно 5 млн. чоловік щорічно піддавалися в Індії так званій "добровільній" стерилізації. Проте в країні і понині зберігаються доволі високі темпи приросту населення [3, с.66-67].

Утім, історії відомі й інші насильницькі заходи. Так, у Китаї була розроблена і отримала широке розповсюдження така система репресивних заходів. Скажімо, за народження так званої "недозволеної" дитини (як відомо, в Китаї у 70-80-х роках політика в області планування родини була спрямована на заохочення пізніх шлюбів, обмеження числа дітей у родині; активно здійснювалася політика одностаттєвої родини, реалізовувався принцип "кожна родина повинна мати тільки одну дитину") були встановлені економічні санкції (додатковий податок на батьків, що зростає в міру появи нових "недозволених" дітей; повна оплата батьками витрат, пов'язаних з народженням дитини, його освітою, лікуванням і ін.).

Політика санкцій нерідко, особливо в Китаї, підкріплювалася й системою пільг, покликаних забезпечити реалізацію обраних демографічних цільових настанов. Так, родини, що дали згоду мати тільки одну дитину, одержують субсидії, які видаються при досягненні дитиною відповідного віку. Далі – більше: єдина дитина позачергово приймається в державні установи (дитячий садок, школа); потім пільги поширюються на можливість одержання освіти, роботи, квартири, лікування в державних медичних установах та ін. Тобто, включений соціально-економічний механізм стимулювання демографічного розвитку, який вже зараз дає віддачу.

Подібний, але короткочасний експеримент проводився (і досить успішно) у 80-х роках за ініціативою і фінансуванням з боку ООН в Індії. Правда, після припинення фінансування рівень народжуваності став знову звично високим. До слова, у 2000 році Індія, слідом за Китаєм, перетнула планку в 1 млрд. населення.

Зовсім по-іншому реалізуються програми планування родини в тих країнах, що розвиваються, де діти є одним з істотних факторів додаткової робочої сили, умовою ймовірної "безпеки" у старості. За даними ООН, число дітей, які так чи інакше беруть участь у виробництві, становит у світі понад 60 млн., як правило, це країни Азії, Африки і Латинської Америки. У багатьох з них, особливо в сільській місцевості, діти починають працювати вже у віці 5-7 років. Вони часто змушені брати на себе виконання значної частини домашньої роботи, щоб дорослі члени родини могли трудитися по найму. У багатьох національних програмах планування родини часом не враховується та обставина, що при порівняно незначних витратах на дитину в умовах сільської місцевості його поява економічно обґрунтована і раціональна для родини з невеликим доходом. І саме ця обставина сприяє збереженню порівняно високого коефіцієнта фертильності в більшості країн, що розвиваються, особливо в

сільських районах [3, с.68].

Стосовно демографічної політики України, то її слід оцінити, очевидно, як перехідну. На сучасному етапі повинно йтися про стабілізацію процесів в області народонаселення, подолання небезпечних тенденцій депопуляції, призупинити реальну загрозу генфонду нації.

Отже, різні країни і навіть різні регіони реалізують різні демографічні програми. І все ж, у 70-90 роках демографічна політика стає складовою частиною програми соціально-економічного і соціокультурного розвитку суспільства. І це було відображено в гаслі "розвиток для демографії". Іншими словами, регулювання демографічного процесу пов'язано не стільки з поширенням контрацептивів, скільки з досягненням відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Йдеться про підвищення соціальної ролі жінки, про зниження дитячої смертності, удосконалення системи соціального забезпечення в старості, доступності освіти, поліпшення системи охорони здоров'я тощо.

Якісні характеристики еколого-демографічного потенціалу. Слід відзначити, що зазначена концепція добре "працює" в умовах нових індустріальних країн. Досвід деяких з них (Південна Корея, Сінгапур і ін.) показує, що в міру соціально-економічного розвитку суспільства активно змінюються і традиційні демографічні стереотипи. Усе більше країн, що розвиваються, відкидають тезу, відповідно з якої велика чисельність населення розглядається як один з вирішальних факторів соціально-економічного прогресу. Більш того, багато хто (і небезпідставно) вважає, що основною причиною сучасної екологічної кризи є саме *кількісна експансія людського суспільства* – непомірний рівень і швидке наростання сукупного антропогенного (техногенного) навантаження на природу.

Тому в умовах сучасного розвитку не кількісні, а саме якісні аспекти проблеми набувають первинного значення [3, с.68-70]. Тобто екологічна складова якості життя (праці, відпочинку, здоров'я) досить важлива. Більш того, саме з цим питанням пов'язана оцінка екологічного потенціалу виживання і розвитку людства.

У ході еволюції і розвитку цивілізації людство як вид позбулося від конкурентів і багатьох ворогів, змогло значно послабити тиск інфекцій, паразитів і дефіциту біоресурсів. Воно багаторазово розширило ємність свого середовища, збільшило свою чисельність і подовжило індивідуальне життя. Але відключення більшості механізмів природного добору, успіхи гігієни і медицини, порятунок більшості хворих і перехід гострих захворювань у хронічні форми, підміна захисних сил організму ліками і процедурами, збереження життя людей з обтяженою спадковістю, гіподинамія при надлишковій інформації, забруднення навколишнього середовища, стреси, паління, алкоголь, наркотики – усе це ніяк не сприяло збереженню здорового видового генфонду. Людство нагромадило небезпечний генетичний вантаж за рахунок мутацій, більшість з яких не збереглася б, якби природний добір продовжував діяти так, як він діє в природних

популяціях тварин. За даними медичної генетики, спадкоємна обтяженість сучасної популяції людей у середньому становить понад 5%. У країнах Західної Європи різні форми еранічної патології (які у сполученні з екологічними джерелами патології охоплюють до 15% населення) і створюють той рівень нездоров'я сучасного людства, що був би зовсім немислимий у природі, без численних штучних засобів збереження життя [1, с.187].

Звичайно, медицина може по праву пишатися перемогами над багатьма страшними інфекціями, але, відверто кажучи, жодну з цих перемог не можна вважати абсолютною, тому що жоден вид патогенних організмів і переносників хвороб остаточно не знищений і навряд чи може бути знищений. Отож, доводиться постійно тримати напоготові сотні вакцин, сивороток, протиепідемічних комплектів тощо. І тим не менше, наш імунітет усе частіше не справляється з новими викликами навколишнього середовища. А її всепроникаючий мікросвіт до того ж не перестає обдаровувати людину такими "винаходами", як вірус імунодефіциту, лихоманка Ебола чи пріонова інфекція. Як небезпідставно вважають деякі вчені, "СНІД можна вважати витончено прицільним ударом по здоров'ю людини, ніби реакцією на демографічний вибух і сексуальну революцію. Ударом, що уражає головний захист людського організму – імунітет і завдає глибоку психологічну травму. Це дуже сильний натяк на те, що природа далеко не вичерпала арсенал, який вона може протиставити "вінцю творіння", який дозволив собі порушувати її закони [1, с.191].

Відомо, що немало країн горді довголіттям своїх громадян (до слова, категорія людей, старших 50 років, становить нині 17% населення світу – понад 1 млрд. чоловік. В Україні людей похилого віку понад 25%. Але більшість людей похилого віку страждає тими чи іншими хронічними недугами. За даними ВОЗ, середній рівень хронічної захворюваності людей, старших 60 років, становить близько 80% [1, с.192].

Постійне спостереження за показниками здоров'я населення України свідчить про його погіршення внаслідок поширення деяких класів хвороб. Передусім про це свідчить підвищення показників загальної захворюваності. З 1990 року по 2005 рік загальна захворюваність зросла зі 113701,2 випадків на 100000 населення до 141186,3. Основне зростання загальної захворюваності за цей період відбулося за рахунок хвороб крові та кровотворних органів, хвороб системи кровообігу, органів дихання, органів травлення, новоутворень

У регіонах відбулися значні проти минулих років зміни у поширенні хвороб ендокринної системи, розладу травлення, порушення обміну речовин. Так 1999 року проти 1998 року значно зросла кількість захворювань ендокринної системи (з 3861,1 до 7035,9 на 100 тис. населення, або в 1,8 раза).

Зростання захворюваності населення найбільш інтенсивно відбувалося за класом хвороб системи кровообігу (на 16,3%), хвороб крові та кровотворних органів (на 7,4 %), вуха і соскоподібного відростку (на 8,6 %), органів дихання (на 5,2 %), вроджених аномалій (на 3,7 %), "новоутворень" (на 3,6 %) [4, с. 166-174; 9, с.99].

Катастрофічно продовжує зростати захворюваність населення на СНІД (на 8-10 % щороку) [4, с.170]. Ще одним наслідком негативної екологічної ситуації є збільшення захворюваності на таку хворобу, як туберкульоз. В Україні з 1996 по 2003 рр. захворюваність на туберкульоз зросла з 45,8 до 83,0 осіб на 100 тис. наявного населення. Особливе занепокоєння викликає також тенденція збільшення кількості людей, хворих на рак: з 1464,4 до 1654,3 осіб за той же період [10, с.16].

Серед інших чинників на здоров'я населення впливає антропогенне забруднення природи. Встановлено, що більше половини населення України проживає в екологічно несприятливих умовах, у рівнях що перевищують гранично допустимі величини, що й зумовлює погіршення стану здоров'я. Невипадково, серед найчастіше згадуваних екологічних проблем, громадяни України назвали: забруднення повітря (86 %), забруднення питної води (86 %), ядерна безпека (83 %), пестициди в харчових продуктах (82 %), вирубка лісів (81 %), зникаючі види тварин (68 %), глобальне потепління (50 %) [11, с.12]. Все це вказує, що незважаючи на стурбованість громадськості до широкого спектру екологічних проблем, головна увага зосереджується на факторах, які можуть впливати на стан здоров'я населення. І світовий, і український досвід свідчать, що з погляду еволюційної екології людини якість людей за критеріями здоров'я є надто низькою і продовжує знижуватися. Людство стає все залежнішим від медичної допомоги й застосування по суті протиприродних засобів підтримання і продовження життя, які, на жаль, не можуть зменшити загальну захворюваність людей. І, певно, недалекими від істини є ті автори, які стверджують, "що ми, *Homo sapiens*, – хворий вид і потребуємо тотальної диспансеризації" [1, с.192].

Досить рельєфним стає взаємозв'язок елементів у системі "демографія-продовольство-екологія". Про це свідчать дані країн зі швидко зростаючим населенням і від'ємним душевим виробництвом зернових. Так, у Кенії щорічні темпи зростання населення становлять 4,2%, а щорічні зміни виробництва зерна на душу населення становлять мінус 1,7%, відповідно показники (у %) цих критеріїв у деяких країнах "третього світу" такі: Руанда (3,8 і -0,3); Уганда (3,4 і -1,6); Ірак (3,3 і -5,7); Замбія (3,3 і -2,2); Ліберія (3,1 і -0,4); Нігерія (3,0 і -0,5); Іран (2,9 і -0,5); Малі (2,8 і -0,4); Єгипет (2,6 і -1,5); Мексика (2,6 і -0,3); Ангола (2,5 і -5,4); Перу (2,5 і -2,1); Мозамбік (2,5 і -5,0); Гаїті (2,3 і -5,1); Непал (2,3 і -0,1); Ефіопія (2,1 і -0,9) [5, с.59].

Визначені дані свідчать про те, що кількість вироблених продуктів харчування на душу населення в країнах Азії, Африки і Латинської Америки не поспіває за демографічними показниками. І це в умовах наближення до максимально припустимих навантажень на природне середовище. По суті, світ, що розвивається, "зідає" усе продовольство, додатково одержуване в результаті інтенсифікації виробництва в аграрному секторі. А це означає, що демографічні тенденції, які склалися, нейтралізують результати аграрного розвитку. Невідповідність між

масштабами зростання населення і можливостями його природного забезпечення, збереження "якості" біосфери постійно поглиблюється.

Зростання народонаселення – найважливіший елемент у системі факторів, що зумовлюють подальше погіршення світової і регіональної соціально-екологічної ситуації. Демографічні процеси екстремально збільшують екологічні труднощі, викликаючи дефіцит енергії, матеріалів, деградацію середовища проживання людини. І тому, якщо не вдасться контролювати подальший перебіг демографічних процесів, особливо в країнах, що розвиваються, то людство не справиться з "демографічною бомбою", опиниться в стані "екологічного струсу".

Екологічна міграція. У середині 80-х років саме в найменш розвинутих країнах виник феномен "екологічних біженців". Так, посуха, що затяглася, змусила понад 2 млн. чоловік з ряду африканських країн (Буркіна-Фасо, Чад, Малі й ін.) залишити традиційні місця помешкання; повінь у Бангладеш (що з'явилася, можливо, як один з наслідків збезлінення в Гімалайському басейні системи Ганга) залишила без житла близько 25 млн. чоловік [3, с.72-73]. Але у світовій статистиці прикладів "екологічних біженців", на щастя, не так багато. Мабуть, тільки в колишньому Радянському Союзі з'явилась особлива соціальна група людей, що залишають традиційні місця помешкання з екологічних міркувань (переселення після Чорнобильської аварії і результат екологічної катастрофи Арала).

Вимушена екологічна міграція населення з районів радіологічного ураження внаслідок Чорнобильської катастрофи належить до найновіших міграційних процесів в Україні.

Загальна чисельність людей, яких зачіпила Чорнобильська катастрофа, за даними демографів, становить на території колишнього СРСР близько 23-24 мільйонів: із них понад 100 тисяч – евакуйовані безпосередньо після аварії; близько 300 тисяч – проживали ще 1992 року в зоні обов'язкового відселення, помалу поповнюючи лави переселенців (тільки в 1990-1991 роках в організованих і самостійних міграціях взяли участь майже 200 тисяч осіб); 4,5 мільйона – живуть на території з підвищеним рівнем радіоактивного забруднення; близько 600 тисяч – становлять ліквідатори; понад три тисячі – нелегально проживають у зоні відчуження; тільки в Україні понад 90 тисяч евакуйованих безпосередньо після аварії, 12 тисяч і далі мешкають у зоні обов'язкового відселення, 700 тисяч – у зоні добровільного відселення; понад тисячу нелегально проживають у 16 населених пунктах у зоні відчуження; а загалом по Україні радіоактивне забруднення тією чи тією мірою зачепило 12 областей, 77 районів і понад 1,5 тисячі населених пунктів [12, с.17].

Відселення здійснювалося з населених пунктів Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей. Київ з його майже тримільйонним населенням із зрозумілих причин не включений до переліку населених пунктів, які потерпіли від чорнобильської трагедії. Обов'язкове переселення жителів з чорнобильської зони

здійснюється переважно у населені пункти Київської та Житомирської, меншою мірою – Полтавської, Харківської та Кіровоградської областей. За межі України – точніше, до Білорусі – було переселено лише 2 сім'ї [13, с.61].

Розміри вимушеної екологічної міграції населення збільшуватимуться. Розширюється її географія, можливе зростання міграційних потоків з екологічних причин і з інших регіонів України, зокрема Придніпров'я й Донбасу.

Щодо менш небезпечних форм екологічних наслідків демографічного розвитку, опустелювання, ерозії, отруєння ґрунтів, вод, то подібних прикладів більш ніж досить і це характерно майже для всіх країн і регіонів. Більш того, "демографічний тиск" ускладнює не тільки продовольчу чи екологічну ситуацію; порівняльний надлишок населення стає як би інтегральним фактором, що робить загальний негативний вплив на процес розвитку. Скажімо, швидке зростання народонаселення не дозволяє стабілізувати в багатьох країнах "третього світу" проблему безробіття, а це утрудняє вирішення проблем освіти, охорони здоров'я й ін. Тобто, будь-яка соціально-економічна проблема включає і суттєвий демографічний контекст.

У міру руйнування природних систем життєзабезпечення, для яких тиск місцевого населення стане непосильним, що спричинить розвиток міграційних процесів, імовірно, будуть зростати конфлікти. Такі "екологічні біженці" будуть нерідко перетинати і державні кордони, як це вже зараз відбувається в Африці. Найяскравіший приклад подібних міграцій – скотарі-кочівники, що витісняються в міру опустелювання в більш південні райони. Нерідко при цьому вони вступають у гострі конфлікти з осілим місцевим населенням.

Суперництво, що загострюється, за такі відновлювальні ресурси, як вода, відзначається в долині ріки Ніл, оскільки у всіх залежних від неї країнах – Єгипті, Судану, Ефіопії – швидко зростає населення. Зіткнення інтересів навколо нільських вод може породити конфлікт, коли водоспоживання зросте настільки, що розподіл води стане питанням життя і смерті. У принципі, гострою світовою політичною проблемою може стати розподіл річкових вод, коли подальший промисловий і сільськогосподарський розвиток зажадає додаткових витрат води [5, с.64].

Таким чином виникла суперечність між зростаючими демографічними і екологічними процесами. Природні світові екосистеми усе більшою мірою демонструють обмеженість своїх відтворювальних можливостей.

Багато країн третього світу замість переходу на заключну стадію демографічного розвитку потрапили в демографічну пастку. Надто довга затримка на другій стадії, для якої характерний швидкий ріст населення і зв'язане з ним погіршення економічного й екологічного становища, може зробити недосяжним рівновагу третього етапу. Більше того, замість нього з'являється загроза повернутися до рівноваги першого етапу з його високою народжуваністю і високою смертністю. Такий регрес уже відзначається в Африці, де через

голод і недоїдання смертність зростає вдвічі порівняно з 1970 роком Країни третього світу уже майже 40 років знаходяться на середній стадії демографічного розвитку. Але це не може продовжуватися надто довго. Вони змушені перейти до активної економічної політики і прийняти ефективні програми планування сім'ї для того, щоб знизити народжуваність і підтримувати досягнутий рівень життя. Інакше тривале швидке зростання населення ляже нестерпним тягарем на природні системи життєзабезпечення, і погіршення екологічної обстановки, у свою чергу, призведе до падіння виробництва і доходів у розрахунку на душу населення. То як же бути?

Висновки

Існують принаймні чотири шляхи, орієнтовані на подолання демографічно-екологічних суперечностей сучасної цивілізації, які хоч і не бездоганні, та все ж тією чи іншою мірою вже реалізуються у світовій практиці. Перший з них пов'язаний зі стратегією планування, у рамках якої з різним ступенем жорсткості регулюються кількісні показники дітонароджуваності (приклад Китаю, Індії). Його ефективність очевидна, однак, це суперечить основним нормам демократичної держави, правам людини, волею її вибору. Другий шлях виходить із уявлень, згідно з якими економічне зростання автоматично приведе до зниження демографічних показників, як це притаманне розвинутому світу. На жаль, цей варіант не може бути прийнятий через його довготривалість і, особливо, через його неекологічність. Адже існуючий індустріальний тип виробництва є ресурсовитратним і екологоруйнівним. Якщо його візьмуть на озброєння слабозвинуті країни і спробують досягти існуючого нині рівня виробництва і статків в індустріально-розвинутих країнах, то киснева оболонка планети, не кажучи вже про вичерпність ресурсів, буде спалена за наступні півстоліття.

Третій шлях конкретизує попередній: розвинутий світ повинен сприяти економічному прогресу "третього світу" через розповсюдження і запровадження нових ресурсо- і енергоємних, біосумісних технологій. Шлях цей досить прогресивний, але покищо дорогий для втілення.

І, нарешті, у рамках концепції стійкого розвитку намічається програма не тільки взаємозв'язку економічних і демографічних процесів, але і виявлення їх широкого соціокультурного контексту (розширення освітньої діяльності, активізація жінок, інших соціальних верств населення у прийнятті політичних і економічних рішень, підвищення ступеня керованості демографічними процесами і т.п.). Даний варіант безпосередньо

витає із тих вагомих документів, що обговорювалися на рівні світового співтовариства протягом останніх десятиліть, зокрема із "Програми дій" (Ріо-92) [6, с.42-51] та на "Йоганнесберзького плану впровадження" у 2002 році [14, с.255-259].

На початок III тисячоліття стало зрозумілим, людство не може розраховувати на автоматичну регуляцію світових демографічних процесів. Чекання демографічної стабільності "природним шляхом" загрожує безпеці цивілізації. Формування цивілізації стійкого типу означає, що людина не тільки повинна усвідомити відповідальність перед майбутнім свого і наступних поколінь, але і включити реальні механізми (економічні, соціокультурні і т.п.), що забезпечують сполучення волі прийняття рішень і підвищення ступеня регулювання демографічних процесів у напрямку їхнього оптимуму, адже одна з найважливіших ознак екологічної стійкості виду є стабільність чисельності і постійна збалансована взаємодія з іншими видами екосистеми і компонентами навколишнього середовища. На жаль, людство як біологічний вид не відповідає цій вимозі. Відключивши природний добір, людство досі не знайшло йому гідну заміну. Воістину: "природа знає краще".

Список літератури

1. Акімова Т.А., Хаскин В.В. Экология. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 455 с.
2. Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / Редколегія: А.В.Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ "Центр екологічної освіти та інформації", 2006. – Т.1: А-Е. – 432 с.; Т.2: Є-Н. – 416с.
3. Дрейер О.К., Лось В.А. Экология и устойчивое развитие. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 224 с.
4. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри: Монографія. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.
5. Мир 80-х годов: Пер. с англ. / Предисл. Г.А. Арбатова; ред. и послесл. Г.В. Сдасюк. - М.: Прогресс, 1989. - 496 с.
6. Програма дій: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. - Женева: Центр "За наше общее будущее", 1993. – 70 с.
7. Население Африки может удвоиться // Обзор. – 2007. – 16 июня.
8. Національна безпека України у 1994-1996 рр. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.
9. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1999 році. – К.: Вид-во Раєвського, 2000. - 161 с.
10. Київ 2003 року через Оргус // 5-та Всеєвропейська конференція міністрів навколишнього середовища "Довкілля для Європи". Досвід цифрового виміру довкілля України у часі та просторі. – К.: Вид-во "КВіЦ". 2003. – 48 с.
11. Огляд результативності природоохоронної діяльності. Україна / Європейська економічна комісія. Комітет Екологічної Політики. ООН. Нью-Йорк і Женева, 2000. – К.: АртЕк, 2000. – 232 с.
12. Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи. – Харків: Фоліо. 1996. – 414 с.
13. Піскун О., Прибиткова І., Волович В. Міграційна ситуація в Україні // Політична думка. – 1996. - № 3-4. – С.45-72.
14. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.

Н.И. Хилько
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ФАКТОР ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
Анализируется демографическая составляющая экологической политики.

M. Khylo
DEMOGRAPHIC FACTOR OF ECOLOGICAL POLICY
Demographic factor of ecological policy is analyzed.

